

DOI 10.31558/2075-2970.2018.35-36.7
УДК 81-11

© О. С. Джеріх
(Вінниця)

«КОНЦЕПТ» У СУЧАСНІЙ КОГНІТИВНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ: ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА

Актуальність цієї статті зумовлена когнітивною спрямованістю сучасної лінгвістики. Незважаючи на велику кількість праць про цей феномен, залишається відкритим ряд питань, які стосуються інтерпретації та структури концепту. Метою статті є аналіз підходів до визначення поняття та структури концепту у когнітивній лінгвістиці та лінгвокультурології.

Проаналізовані в сучасній лінгвістиці підходи до визначення концепту дозволяють тлумачити його як ментальне утворення, синтез мовних і немовних засобів вираження, що закріплені у пізнанні як індивідуума так і суспільства, зберігаються у національній пам'яті носіїв мови, відображають національно-культурну специфіку народів та представляють собою одиниці пізнання та інформаційної структури, яка відображає людський досвід. Різниця між «поняттям» та «концептом» полягає в тому, що «концепт» є більш ємним мисленням елементом людського пізнання у порівнянні з «поняттям», оскільки він включає в себе саме поняття, яке є ядерним компонентом, та культурно-етнічний компонент, який відображає мовну картину світу його носіїв.

У мовознавстві виділяють діадну структуру концепту, що складається з ядра та периферії, та тріадну, яка представлена поняттєвим, образним та ціннісним компонентами.

Концепт містить у собі три базові компоненти, а саме образ, інформаційний зміст і інтерпретаційне поле, яке, в свою чергу поділяється на кілька зон (енциклопедична, утилітарна, регулятивна, соціально-культура пареміологічна та інші).

Ключові слова: концепт, когнітивна лінгвістика, поняття, діадна структура, тріадна структура, ядерний компонент, периферія.

У руслі сучасної когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології присвячено багато праць дослідженню концептів (роботи Н. Д. Арутюнової, А. П. Бабушкіна, М. М. Болдирєва, О. С. Кубрякової, З. Д. Попової, О. І. Стерніна).

Актуальність статті обумовлено когнітивною спрямованістю сучасної лінгвістики. Незважаючи на велику кількість праць про цей феномен, залишається відкритим ряд питань, які стосуються інтерпретації та структури концепту.

Метою статті є аналіз підходів до визначення поняття та структури концепту у когнітивній лінгвістиці та лінгвокультурології.

Підходи до визначення «концепту». Вперше термін «концепт» запропонував у своїй статті «Концепт і слово» філолог та філософ С. А. Аскольдов, окресливши концепт, як «мисленнєве утворення, яке замінює в процесі мислення низку предметів того чи іншого роду» (Аскольдов, 1997, с. 269). Слід відзначити, що концепт не в усіх випадках виступає субститу-

Джеріх О. С.

**«Концепт» у сучасній когнітивній лінгвістиці та лінгвокультурології:
поняття та структура**

том реальних предметів, а може замінити аспекти предмета, явища або реальні дії, наприклад, концепт «ввічливість».

Лише у 90-х роках ХХ століття термін «концепт» зміг закріпитися та набути широкого використання у науковій літературі, що пояснюється необхідністю введення у лінгвокультурології та когнітивній лінгвістиці терміна, який окрім поняття включав би в свій склад асоціативні оцінки, конотації та уявлення користувачів. Наприкінці ХХ століття цей термін привернув увагу лінгвістів Д. С. Лихачова та Ю. С. Степанова, які запропонували визначення «концепту» та вказали на відмінності «поняття» та «концепту». За внутрішньою структурою «поняття» та «концепт» є однаковими, що пов'язано з етимологією цих лексем. «Концепт» походить від лат. *concipere* «зачинати», «поняття» зводиться до давньоруського дієслова *пояти* «схопити, присвоїти, одружитися». Тобто з етимологічної точки зору, «концепт» та «поняття» можна вважати синонімами, але в когнітивній лінгвістиці між цими термінами є суттєва різниця. Ю. С. Степанов визначає концепт як «сумарний феномен, який за своєю структурою складається з самого поняття та ціннісного, нерідко образного уявлення про нього людини» (Степанов, 1997, с. 40–43). У великому тлумачному словнику сучасної української мови «поняття» трактується як результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності, розуміння кимсь чого-небудь, що склалося на основі якихось відомостей, власного досвіду, «концепт» отримує в цьому словнику лише коротке тлумачення з філософського огляду та визначається як 'формулювання, загальне поняття, думка'. Крім того, ці терміни відносяться до різних наук: «поняття», передовсім, застосовується в філософії та логіці, «концепт» – притаманний лінгвокультурології, когнітивній лінгвістиці та психології, де він все частіше застосовується в останні десятиліття, що свідчить про зростаюче зацікавлення науковців до дослідження концептів.

Розглядаючи ці терміни в лінгвокультурологічній площині, «концепт» виявляється більш об'ємним мисленнєвим елементом людського пізнання у порівнянні з «поняттям», оскільки він включає в себе саме поняття, яке є ядерним компонентом, та культурно-етнічний компонент, який відображає мовну картину світу його носіїв. В цьому проявляється складна, багатовступенева структура концептів. Називаючи концепти «згустком культури у пізнанні людини», Ю. С. Степанов вбачає різницю між поняттям та концептом в тому, що концепти можна не лише осмислити, а й відчути.

У когнітивних студіях існують різні підходи щодо визначення та тлумачення «концепту». Ряд вчених, серед яких слід відмітити І. А. Стерніна, З. Д. Попову, С. А. Аскольдова, Є. С. Кубрякову, під «концептом» розуміють одиницю мислення, яка закріплена в пізнанні індивідуума та відображає сприйняття ним навколишнього світу. Представники лінгвокогні-

тивного підходу основною функцією концепту вважають заміщення властивостей предметів в індивідуальній свідомості.

Концепт, за Є. С. Кубряковою, являє собою «оперативну одиницю пам'яті, ментального лексикону, квант знання. Це – одиниці пізнання та інформаційної структури, які відображають людський досвід» (Кубрякова, 1994, с. 40–41). На думку І. А. Стерніна та З. Д. Попової, концепт – це «дискретне ментальне утворення, що є базовою одиницею розумового коду людини та являє собою результат когнітивної діяльності особистості та суспільства» (Попова, Стернин, 2007, с. 24).

З іншого боку, в наукових працях таких вчених, як Н. Д. Арутюнова, А. П. Бабушкін, С. Г. Воркачов, В. І. Карасик концепт визначається як одиниця колективного пізнання. У центрі уваги прихильників лінгвокультурологічного підходу знаходиться етнокультурний складник концепту. А. П. Бабушкін у своїй науковій роботі «Типи концептів у лексико-фразеологічній семантиці мови» називає концепти «змістовою одиницею колективного пізнання, що відображає предмет реального або ідеального світу та зберігається у національній пам'яті носіїв мови» (Бабушкін, 1996, с. 50–51). За Н. Д. Арутюновою, концепти утворюють «культурний пласт, який є посередником між людиною та світом» (Арутюнова, 1999, с. 3), тобто формування концептів є результатом взаємодії різних сфер життя: мистецтва, релігії, фольклору, національних традицій, життєвого досвіду тощо.

У сучасному мовознавстві виділяють три основні напрями щодо розуміння концепту: лінгвістичний, когнітивний, культурологічний.

Представники лінгвістичного підходу, серед яких слід назвати С. А. Аскольдова, Д. С. Лихачова, В. В. Колесова, В. М. Телію, вважають, що для кожного словникового значення існує свій концепт та під концептом розуміють весь потенціал значення слова та його конотативні елементи.

Послідовники когнітивного підходу, до яких зокрема належать З. Д. Попова, І. А. Стернін, пов'язують концепт з явищами ментального, або розумового, характеру, визначаючи його як глобальну розумову одиницю, «квант структурованого знання» (Попова, Стернин, 2007, с. 13).

Представники лінгвокультурологічного підходу при розгляді концепту велику увагу приділяють культурологічним особливостям. Так, Ю. С. Степанов, Г. Г. Слишкін розуміють культуру загалом як сукупність концептів і відносин між ними, при цьому концепт вважається центром культури в ментальному світі індивідууму або народу. Лінгвісти, які дотримуються цього підходу справедливо відзначають, що при розгляді різних сторін концепту основна увага повинна приділятися важливості культурної інформації, яку передає досліджуваний кон-

цепт. Ю. С. Степанов дотримується думки, що «в структуру концепту входить усе те, що і робить його фактом культури – вихідна форма (етимологія), стисла до основних ознак історія; сучасні асоціації; оцінки тощо» (Степанов, 1997, с. 41).

Незважаючи на розбіжності у визначенні терміна «концепт», більшість лінгвістичних студій окреслюють такі ознаки концептів:

- ментальна природа (концепт розглядається як ментальна одиниця свідомості);
- комплексність (концепт спрямований на всестороннє вивчення мови з урахуванням когнітивних, асоціативних, культурологічних, етнічних особливостей, тощо);
- умовність та нечіткість, що пояснюється різним рівнем індивідуального та колективного пізнання;
- мінливість, що пов'язана з мінливістю навколишнього світу людини (концепт не може бути статичним, оскільки його структура постійно насичується новими елементами).

Отже, заявлені в сучасному мовознавстві підходи до визначення концепту дозволяють кваліфікувати його як ментальне утворення, синтез мовних і немовних засобів вираження, що закріплені у пізнанні індивідуума та суспільства та зберігаються у національній пам'яті носіїв мови. Більшість науковців поділяють думку, що лінгвокультурологічний концепт відображає національно-культурну специфіку народів. Це уможливорює дійти висновку про те, що концепти існують як в індивідуальній свідомості окремої особистості, так і в колективній свідомості певної мовної групи, представляють собою одиниці пізнання та інформаційної структури, яка відображає людський досвід.

Структура концепту. В когнітивній семантиці важливе місце посідає опис та визначення структури концепту, складність якого обумовлена неможливістю проконтролювати процес ментальної діяльності. Для детального опису структури концепту необхідне комплексне системне дослідження усього мовного корпусу, в якому репрезентується той чи інший концепт.

І. А. Стернін та З. Д. Попова вважають, що концепт має певну структуру, та для дослідження концептів пропонують побудову номінативного поля, яке охоплює мовні засоби, що об'єктивують концепт (Попова, Стернін, 2007, с. 75) Під номінативним полем розуміється сукупність мовних вербалізаторів досліджуваного концепту у певний проміжок розвитку суспільства. Основна відмінність номінативного поля від структурних мовних угруповань, таких як лексико-семантичних груп, тематичних груп, синонімічних рядів, лексико-фразеологічних полів, полягає в тому, що номінативне поле носить комплексний характер та включає у свій склад усі перераховані вище групи мовних засобів.

У сучасній лінгвістиці виокремлюють діадну, що складається з ядра та периферії, та тріадну структури концепту, яка представлена поняттєвим, образним та ціннісним компонентами.

Діадну структуру концепту запропонували науковці І. А. Стернін та З. Д. Попова, на думку яких у центрі поля будь-якого концепту знаходиться ядро; найчастіше, це – ключова лексема, що позначає концепт.

Для побудови ядра номінативного поля доцільно виявити ключове слово та його синоніми. Наприклад, ядро номінативного поля концепту *death* охоплює прямі номінації *to die*, *dead*, *to pass away*, а також евфемізми *to lie to rest* та оказіональні синоніми *to end up* (*He will end up as his friend*). За М. М. Болдыревим, ядро складається з конкретно-образних характеристик, які є результатом повсякденного пізнання світу та накопичення досвіду про реальну дійсність (Болдырев, 2001, с. 29).

У ядрі закріплюються етимологічні особливості концепту та зміст відповідного поняття. І. А. Стернін та З. Д. Попова виділяють два способи побудови ядра номінативного поля, а саме:

1) завдяки підбору синонімів та похідних лексем до ключового слова, при цьому під ключовим словом розуміється така лексична одиниця, яка найбільш вичерпно номінує досліджуваний концепт;

2) через аналіз контекстів, в яких вербалізується досліджуваний концепт, наприклад на матеріалі художніх або публіцистичних текстів.

До ядра номінативного поля належать лексеми, які відзначаються високою частотністю вживання, найбільшою узагальненістю за семантикою та стилістичною нейтральністю.

Окрім лексем, які входять до ядра номінативного поля, виділяють також периферійні компоненти, які виокремлюються шляхом аналізу контекстів або сполучуваності лексем, які вербалізують концепт у мові.

До способів встановлення периферійних компонентів номінативного поля відносять: аналіз художніх та публіцистичних текстів, побудову лексико-фразеологічного, дериваційного, пареміологічного полів.

Тріадну структуру концепту виокремлюють С. Г. Воркачов та В. І. Карасик, які відносять до складу концепту такі складові:

- поняттєву, що відображає ознакову та дефініційну структуру;
- образну, що охоплює когнітивні метафори;
- ціннісну, що розкривається як сукупність значущих орієнтирів вагомих для людини і соціуму.

Поняттєвий конститuent охоплює найсуттєвіші когнітивні ознаки, які відповідають характеристикам об'єкта дослідження, та є близьким до словникової дефініції, причому вміщує в собі найбільш релевантні для окреслення меж досліджуваного концепту диференційні семи, наприклад: трикутник – геометричне тіло, три кути, три лінії, що перетинаються.

До образної складової входять когнітивні ознаки, утворені внаслідок метафоричного або метонімічного переносів, та перцептивні, тобто ознаки, які сформувалися в результаті чуттєвого сприйняття носіями феноменів та явищ реальної дійсності.

Ціннісний елемент концепту характеризується емоційними, естетичними оцінками індивідумів або суспільства, а також включає в себе оціночні, енциклопедичні, регулятивні, соціокультурні аспекти.

З. Д. Попова та І. А. Стернін виокремлюють три основні структурні компоненти концепту: образний компонент, інформаційний зміст і інтерпретаційне поле (6, с. 75).

Образний компонент складається з перцептивної і когнітивної складової, при чому перцептивна є результатом сприйняття навколишньої дійсності за допомогою органів почуттів, а когнітивна – результатом метафоричного осмислення дійсності. Наприклад, прототипом слова «фрукт» є яблуко, прототипом концепту «смерть» у в європейській культурі є зображення скелета з косою, одягненого в чорний балахон з капюшоном. З іншого боку, в українській культурі смерть переважно зображується у вигляді старої кістлявої жінки з косою. Після Революції гідності в Україні з'явилося та закріпилося в свідомості народу ще одне уособлення смерті, а саме птаха-качки, що перетинає водне плесо. Цей образ зустрічається у народній пісні «Пливе кача по Тисині», яка набула популярності в той час. В Англії, навпаки, смерть завжди зображувалась у вигляді чоловіка, вдягненого у плащ з косою, як у вірші Емілі Декінсон: «Because I could not stop for Death He kindly stopped for me». Перцептивний компонент включає в себе зорові, тактильні, смакові та інші образи, наприклад, троянда червона, смерть чорна, життя яскраве.

Наступним структурним компонентом виокремлюється інформаційний зміст: найбільш істотні когнітивні ознаки того чи іншого предмета. Однак, виключаються усі асоціативні, оціночні, випадкові, оцінні ознаки. Інформаційний зміст містить найсуттєвіші семантичні компоненти словникової дефініції концепту, які диференціюють та визначають денотат. Наприклад, Київ – місто, столиця України; мертвий – істота, нежива.

Інтерпретаційне поле містить більш детальні когнітивні ознаки, які уточнюють, оцінюють та доповнюють інформаційний зміст. Оскільки інтерпретаційне поле неоднорідне, З. Д. Попова та І. А. Стернін виділяють такі підгрупи (Попова, Стернін, 2007, с. 78):

- енциклопедична зона об'єднує когнітивні ознаки концепту; які витікають при більш ретельному вивченні денотата. Для концепту «потойбіччя» можна виокремити такі когнітивні ознаки енциклопедичної зони: рай, пекло, поява Месії та встановлення Царства Божого, Аїд – бог смерті у грецькій міфології, потойбічний суд Осіріса в стародавній єгипетській міфології, для концепту «життя» – зародилося 3,8 мільярдів років тому, гіпотеза самозародження, клітинне життя, нуклеїновмісні організми тощо;

- утилітарна зона відображає прагматичне ставлення людей до певного денотата. Наприклад, для концепту «дача» – вигідно, влітку є куди поїхати, можна вирощувати фрукти та овочі;

- регулятивна зона об'єднує когнітивні ознаки, які визначають, що необхідно робити, наприклад, концепт «здоров'я» – треба дбати про здоров'я змалку, «англійська мова» – треба вивчати, «дорожній рух» – необхідно слідувати правилам;

- соціально-культурна зона містить когнітивні ознаки, які відображають конкретну інформацію про культурні здобутки народу. До концепту «смерть» можна віднести такі ознаки, як Плутон (бог підземного царства в римській міфології), роман Агати Крісті «Death on the Nile», Лета (річка забуття в Аїді), фільм про чуму «Чорна смерть» Крістофера Сміта;

- пареміологічна зона об'єднує когнітивні ознаки, які вербалізуються у мові за допомогою усталених виразів, прислів'їв, приказок, афоризмів, фразеологізмів тощо. Репрезентації концепту «смерть» в англійській та українській мовах: *the end makes all equal* (перед смертю всі рівні), *a man can only die once* (двічі не вмирають, а однієї не минувати), від смерті ліків нема; пішов на дно раків ловить; вік наш, як година.

- загальнооцінна зона містить в собі когнітивні ознаки концепту, які окреслюють його естетичну, емоційну, моральну та загальну оцінку;

- міфологічна зона та інші.

Запропоноване дослідження поняття та структури «концепту», уможливило дійти таких

ВИСНОВКІВ:

1. Проаналізовані в сучасній лінгвістиці підходи до визначення концепту дозволяють тлумачити його як ментальне утворення, синтез мовних і немовних засобів вираження, що закріплені у пізнанні як індивідуума так і суспільства, зберігаються у національній пам'яті носіїв мови, відображають національно-культурну специфіку народів та представляють собою одиниці пізнання та інформаційної структури, яка відображає людський досвід.

2. Різниця між «поняттям» та «концептом» полягає в тому, що «концепт» є більш ємним мисленнєвим елементом людського пізнання у порівнянні з «поняттям», оскільки він включає

в себе саме поняття, яке є ядерним компонентом, та культурно-етнічний компонент, який відображає мовну картину світу його носіїв.

3. У мовознавстві виділяють діадну структуру концепту, що складається з ядра та периферії, та триадну, яка представлена поняттєвим, образним та ціннісним компонентами.

4. Концепт містить у собі три базові компоненти, а саме образ, інформаційний зміст та інтерпретаційне поле, яке, в свою чергу поділяється на кілька зон (енциклопедична, утилітарна, регулятивна, соціально-культура пареміологічна та інші).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. М.: Языки русской культуры, 1999. 896 с.
2. Аскольдов С. А. Концепт и слово. Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология / Под общ. ред. В. П. Нерознака. М.: Academia, 1997. С. 267–279.
3. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1996. 104 с.
4. Болдырев Н. Н. Концепт и значение слова. Методологические проблемы когнитивной лингвистики: научное издание. Воронеж, 2001. С. 25–45.
5. Кубрякова Е. С. Возвращаясь к определению знака. Памяти Р. Якобсона. Вопросы языкознания. 1993. № 4. 45 с.
6. Попова З. Д., Стернин А. И. Когнитивная лингвистика. М.: АСТ: «Восток–Запад», 2007. 226 с.
7. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. М.: Языки русской культуры, 1997. 824 с.

***Olena Dzherikh* “CONCEPT” IN MODERN COGNITIVE LINGUISTICS AND LINGVOCULTURAL STUDIES: DEFINITION AND STRUCTURE**

Summary. The relevance of this article lies in the increased interest in the cognitive aspect of the modern linguistics. Despite the large number of studies on this phenomenon, a number of questions remains open regarding the interpretation and structure of the concept.

The purpose of the article is to analyze the approaches to the definition of the concept and structure of the concept in cognitive linguistics and linguocultural studies.

During the conducted research the following conclusions have been made:

1. According to the analyzed approaches in the modern linguistics the concept is interpreted as a mental unity, the synthesis of language and non-language means that exist in the cognition of both an individual and a society, that are preserved in the national memory of native speakers reflecting national and cultural peculiarities of peoples and representing units of knowledge and informational structure of the accumulated human experience.

2. The difference between the "notion" and the "concept" lies in the fact that the "concept" is a more extensional element of the human consciousness in comparison with the "notion", as it includes the notion, that is considered as a nuclear component, and the cultural-ethnic component that reflects a linguistic picture of the world of its native speakers.

3. In linguistics, there are two approaches to the structure of a concept: the dyadic structure of the concept consisting of the core and the periphery, and the triad structure, which is represented by the notional, figurative and value components.

4. Concept contains three basic components, namely image, informational content and interpretation field, which, in its turn, is divided into several zones (encyclopedic, utilitarian, regulatory, social-cultural paremiological and others).

Keywords: concept, cognitive linguistics, notion, dyadic structure, triad structure, nuclear component, periphery.

Vitae

Olena Dzherikh

Senior Lecturer at the Department of Germanic Philology, Faculty of Foreign Languages, Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine.

Correspondence: o.dzherikh@donnu.edu.ua

Стаття надійшла до редакції 20.12.2018